

Zelena András

Büntelen bűnhődés, avagy az önvád mintái

■ Tanulmányomban a büntudattal kapcsolatos pszichológiai és filozófiai elméleteket vetem össze néhány kiválasztott biografikus történettel József Attila életéből, valamint versszövegeinek segítségül hívásával. In medias res tehát:

„– Az asszonyságot kímélni kell minden izgalomtól. Már csak ezt lehet tenni érte...”¹ – szól a doktor Pöcze Borbála kiskorú gyermekeihez.

„– Te buta, buta kis fiú! Látod, a mama beteg. Rákja van és meg fog halni. A professzornál olvastam egy könyvben, hogy ezt nem lehet gyógyítani. Légy okos és légy jó. Na, gyere, egyél”² – intézi Jolán Attilához intő szavait.

„Mi az, hogy rákja van? Hiszen az egy állat! Még te is be akarsz csapni, hogy kiröhögness!”³

József Jolán emlékezéséből tudjuk, hogy öccse, Attila ekként szembesült édesanyjuk halálos betegségével. Gyermeki ésszel magát tarthatta a halálos betegség okozójának, hiszen éppen rosszul viselkedett azelőtt, mielőtt az édesanyja az ő szidalmazása közben rosszul lett, és orvost kellett hívni hozzá. Későbbi pszichoanalitikusai szerint talán ez a góca annak, hogy felelősnek érezte magát minden rosszért, ami vele, velük történt a családban. A *Szabad ötletek jegyzékében* ez áll e napról: „a verésig minden rendben volt / aztán lett beteg az anyám”.⁴ A gyermeklélektannal foglalkozó szakemberek számos szakszövegben írják arról, hogy a gyermekkori traumák és hasonló vétkek következtében felszínre kerülő történések súlyát olyan sokáig cipeli magában a gyermek, hogy sokszor eljut az önsértés, bizonyos esetekben akár a suicidium gondolatáig is, mivel magát tekinti vétkesnek minden rosszért, tettének súlyát fölülértékelve. Amint az orvos kimondja a Mama elvesztésének lehetőségét – ahogy Gyáni Gábor érzékelteti⁵ –, József Attila elméjében megjelennek a büntudat csirái, majd a gyász és az ezzel járó melankólia mindinkább felülkerekedik az egyénen, mindennapjainak részévé lesz. A veszteség lehetőségének tudatosodásával patológus tünetek állandósulhatnak,

és a veszteségnek még be sem kell következnie, az eshetőségének fönnállása bőven elegendő a büntudat elhatalmasodásához.

A filozófusok a betegséggattitúd speciális társadalmi leképeződését kapcsolják a halálos kórhoz: „A rák társadalmi képzetéhez sokkal inkább a kozmikus betegség (Wilhelm Reich) jelentése kötődik, amely a katonai metaforák seregét indítja be, mint harc az ellenséggel, invázió, tehát a kívülre helyezett szelf vagy non-szelf, vagyis a »Másik« erőszakos, destruktív jelenlétét feltételezi. Így válik a rák szociokulturális értelemben egy olyan modern interperszonális betegséggé, amely a tömeg és a viszonyrendszerek bejósolhatatlan, radikális mozgását szimbolizálja.”⁶ József Attila eleinte állatként értelmezi a betegséget, tehát külső, a megszokottól eltérő, erőszakos lénynek gondolja, amellyel édesanyja nem tud megküzdeni. Az én és a mások elválásztása, a külső ellenség képe és ezzel párhuzamosan az én elidegenedése jelenik meg majd később verseiben. A szakkutatás számára a csapások legerősebbike a „Mama” elvesztésében öltött alakot, és ez az indikátora az Ilia Mihály által büntelen bűnhődésnek nevezett érzés kialakulásában.

József Attila ekkoriban még apja elvesztését sem volt képes feldolgozni, ez megrekedt traumatikus szinten, amiért számtalan igaztalan vád érte őt iskolai közösségben és az utcán egyaránt. Valószínűsíthető, hogy a testi bántalmazások, a gyermeki csíny miatti büntudat, továbbá az édesanyja eljövendő halálhíre olyan erősen fonódik össze életének ebben a pillanatában, hogy az elegendő lett volna a teljes zavarodottság okozásához. Magához képest mégis szokatlanul erős maradt; nehéz azt a pontot megtalálni, ahonnan a kapcsolatok zavara eredhet. Miként annak a nagy büntudatnak a gyökérszárait sem könnyű meglelni, amelyek behálózták életének szinte mind a harminckét évét. Erős Ferenc koncepciója szerint a privát trauma egyediségét és megismételhetetlenségét az adja, hogy az előidéző traumatikus esemény „kívül

esik a mindennapi tapasztalatok körén”.⁷ A rendkívülivé váló büntudat ekként beleépül a személyiségbe, és nem tud megnyugtatóan lezáródni, földolgozatlaná válik. Az anya jelenlétének hiánya, a halála miatti nélkülözési kényszer ennek megvalósulása.

A trauma (s kiváltképp a büntudatrauma) egyik nagyon fontos tulajdonsága, hogy a negatív tapasztalatok gyakran szövődnek át a szégyen érzésével. A trauma magától ritkán múlik el, a legtöbb esetben végigkíséri az egyén életét, sőt bizonyos elméletek szerint (transzgenerációs) átviteli mechanizmussal a következő nemzedékekre is áterjed.⁸ Gyáni Gábor emelte ki tanulmányában,⁹ hogy Freud szerint a traumatikus élményekre való emlékezés az elfojtás hatására ismétlési kényszerben nyilvánul meg. A büntudatot érző személy folyamatosan végigjártassa a kellemetlen élményeket, ezek az elfojtott tartalmak folyamatosan a felszínre törnek (acting outok). A veszteség nyomán érzett büntudat (fájdalom), mint aktivitás, ennek jó és normális módszere, hiszen az egyénben tudatosul, hogy elveszett a szeretett tárgy vagy személy. Ilyen trauma hatására megváltozhat a személyiség, a személynek a világhoz való viszonya is. Hangsúlyozom tehát, hogy a büntudat, a bűnösség élménye-érzése a költői énteremtésre is hatással van. A büntudattól traumatizált egyének sajátos dolgokról álmodnak, folyamatosan ingerlékenyek, könnyen megijednek, és gyakori agresszív kitöréseik, azaz acting outjaik vannak. József Attila esetében fokozott érzékenysége, formabontó és rendhagyó versnyelvezete és formakészlete miatt nehezen fogadták be maguk közé a kor művészei. Fokozott szenzibilitását, kirobbanó tehetségét csak néhányan ismerték el. Később gyógyítani kezdték, ezzel ismét büntudatot ébresztettek benne. Ambivalenciája abban nyilvánult meg, hogy a tudata egyszerre intencionálisan nyitottá és érzékennyé vált, ami által spontán módon, tudatalattiját használva verselt, de viselkedését a mindennapokban rendezetlenség és öntörvényűség jellemezte. Az „én” és a „mások” szándékai nagyrészt nem találkoztak; minden önmagában létező jelenséggé idomult, jelen volt a büntelen bűnösség kudarcmintája. Ez – sajátos módon – költészetére termékenyítően hatott, emberi kapcsolatait azonban tönkretette. A nemzedéktársi, szakmabeli elismerést nem kapta meg, hiszen költő- és íróbarátai is általában azokat az embereket ismerték el, akiknek természetes reflexei közelebb álltak ahhoz a magatartásmóddhoz, amely a társadalmi szokásformákat jellemezte. Mesterségbeli tudása ugyanúgy háttérbe szorult, mert nem sokra tartották, olyannak akinek kommunikatív cselekvései, gesztusai az e civilizációban devianciaként

értékelhető viselkedésmódokra jellemzők, az átlagostól, a szalonképestől teljesen eltérve. A borderline personality (BDP) személyiségzavarosokat (az akkori tudományos megállapítás hibás stigmájával: a skizofrén József Attilát) nem kezelik se betegként, se bűnözőként, se varázslóként. Hétköznapi emberként sem. Van bennük valami, ami az eltávolodottságról szól, és megkülönböztetés után kiált. Azt sokszor felismerik, hogy a tébolyodottságnak van bizonyos nyelvi értéke és tartalma, mi több, ezek alapján tesz szert azokra a kvalitásokra, amelyek alapján leleplezhető és karanténra ítéltető.

Műveinek visszatérő motívuma az otthon, a rend eltűnése és a szabadság óhajta, szinte minden strófában, versmondásban megbújik a tárgy és okozat nélküli büntudat ténye. Abban, hogy a tényleges életrajzi körülmények adnak módot a hiány-én versbeli felépítésére, egy általános társadalmi tapasztalat mutatkozik meg valójában. A hiányfeltárulás nem pusztán József Attila saját tapasztalataként érdekes, hanem mint azé a környezeté, amelybe beleszületett, amelyben felnőtt és amelynek közösségéhez tartozott. Ennek a traumák szabdalta szférának a költő láttatójává és szószólójává vált. A közösségi hiány-én többek között a halál vonatkozásaiban egyesült az egyéni hiány-énnel. Juhász Gyula ugyanazzal az értékvesztéssel konfrontálódott, mint József Attila, és a lefokozottság élménytömbjéből következő melankólia rányomta bélyegét a szegedi „remete” önszembesítő költészetére is, büntudatot ébresztett benne is. A két alkotó létfelfogása itt ér össze, abban, amit írásaik révén bontakoztathattak ki. József Attila verseinek visszatérő „hiánymotívumai”: az otthon-, a rend-, a szabadság hiánya-vágya, a vágyott nyugalom elérése. LaCapra ide vonatkozó állításai néhány ponton azonban megkérdőjelezhetők. Ő a hiánnyal ellentétben a veszteséget történelmi szintre helyezi, s meghatározott események következményének tartja. Azt feltételezi, hogy néhány veszteség traumatikus, mások nem, míg a trauma hatása is különböző lehet, a büntudat ettől függetlenül kialakul. Később pontosította nézeteit, és bevezette a történelmi veszteség fogalmát.¹⁰ Szerinte a történelmi veszteségek részben kompenzálhatók, átdolgozhatók és valamilyen mértékig orvosolhatók; a büntudattal és a szorongással viszont csak megtanulni lehet együtt élni. Gyáni Gábor szerint (miként már említettem) e folyamat rákövetkező eseménye a büntudat és a szégyenérzet. A tárgy-/személyvesztés fázisa, mely a büntudathoz, szégyenérzethez vezető folyamat előidéző mozzanata, a gyermekkorban gyökerezik. A *bűnben*¹¹ így tér ki erre: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.”

Határozott állítás található a nyitó versmondattal első tagmondattában, majd a bizonytalanságot sugalló „hiszem” igeválasztás következik. A strófa további részében értéktelített, pozitív kicsengésű szavak jönnek, („jól érzem magam”), aztán – keretet alkotva a versszakon belül – újabb kérdés- és állításpár („miért nincs bűnöm, ha van”). A bűnösség kérdéskörében érdemes egy kitérőt tennünk József Attila „bűnösségére” vonatkozóan. Ismeretes, hogy József Attilának számos összeütközése akadt a törvénnyel. Az 1878. évi V. törvény (az úgynevezett *Csemegi-kódex*) alapján a bünyügyi iratok szerint becsületsértés szerepel a költő elleni vádként. Verseinek tartalma nyomán, eszmeiségük miatt a hatóságok – magánindítványra és hivatalból is – több bünyvádi procedúrát kezdeményeztek vele szemben. A *Nem én kiáltok* című verseskötete kapcsán Boross Dezső főügyész nem ítélte megalapozottnak a bünyvádi eljárás lefolytatását, így első pere a Corvin-nyomdában készült *Kékmadár* 1923. október 13-ai lapszámában közölt *Lázadó Krisztus* című alkotása okán kezdődött. Tehát fiatalon, tizennyolc évesen – még maturáló diákként – állt először a törvény színe előtt. Vallás és ennek szabad gyakorlata elleni vétség alapos gyanújával citálták a korabeli terminussal élve bünytető törvényszéknek nevezett igazságszolgáltató szerv elé, bünytudatot ébresztve benne. E versben nem volt elég a bíróságnak – hétköznapi szóhasználattal élve – az istenkáromlás vétké, ki is emeltek a szövegből bizonyos részeket, melyekkel azt igyekeztek alátámasztani, hogy ez az elvetemült fiatal alkotó lángoszlopnak, sőt Istennek képzelet magát. Mi több, azonosítja saját lényét Istennel, ekvivalenciát föltételez kettejük között, isteni attribútumokkal ruházza fel magát, Istentől elvitat olyan emberi képességeket, mint a látás.

A biografikus történések és az idézett szövegek közti párhuzamok csak megcsillantják a bünytudat szakirodalmának részmegállapításait. Úgy gondolom, hogy e filozófiai és művészetelméleti, pszichológiai szemelvények jól illeszthetők egymáshoz a bünytelen bűnösség kudarc-mintájának ábrázolására.

JEGYZETEK

- 1 JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi, 1940, 94.
- 2 Uo., 93.
- 3 Uo., 93.
- 4 JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyzetek STOLL Béla, Bp., Atlantisz, 1997, 37.
- 5 GYÁNI Gábor: *Trauma, emlékezet, kultusz = Élet és Irodalom*, 2006, 45. sz., 6.
- 6 ZSÉDELY-SZABÓ Tímea: *Az örület múzeuma – az identitás színváltása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában*. PhD-disszertáció. Pécs, Pécsi Egyetem, 2010, 63.
<https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15283>
- 7 ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. Bp., Jászöveg Műhely, 2007, 20.
- 8 Uo.
- 9 GYÁNI: *i. m.* (2006), 6.
- 10 Vö. LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2001, 97-108.
- 11 JÓZSEF Attila *összes versei I–II*. Szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, II., 296.